ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

सादृश्यपदार्थविमर्शः

अलोक-सेनः*

सारांशः समान इव दृश्यतेऽसौ इति विग्रहेन समानदृश्धातोः कञ्प्रत्ययेसदृशशब्दोनिष्पद्यते। सदृशस्य भावइत्यर्थे सदृश शब्दादुत्तरंष्यञ्‌ प्रत्यये सादृश्य शब्दोनिष्पन्नो भवति। पदार्थतत्त्वविचक्षणा वैशेषिका नैयायिकाश्च सादृश्यस्य यद्यपि पदार्थत्वम स्तीतिकथयन्ति तथापि तस्या तिरिक्त पदार्थत्वंनाङ्गी कुर्वन्ति। परन्तुमीमांसकेषु प्राभाकरावैयाकरणा आलंकारिका नैयायिकेष्वपि महादेव भट्टप्रमुखा आचार्याः सादृश्यमतिरिक्त पदार्थरूपेणस्वीचक्रुः। तथाहि शोधपत्रेऽस्मिन्सा दृश्यस्यपदार्थत्वमस्तिनवा, तस्यातिरिक्तपदार्थत्वेकिंमानम्, अतिरिक्त पदार्थत्वेकोहानिः, तस्य निर्दुष्टं लक्षणंकिम्, प्रसिद्धेलक्षणेकेदोषाः सन्ति, तेषांदोषाणां निराकरणं कथं सम्भवति, सादृश्य स्याति रिक्तपदार्थघटकानुमानानां विचारः इत्यादी नां विषयाणामालोचनम धस्तात्प्रतिपाद्यते।

कुञ्जिकाशब्दाः सदृशः, सादृश्यम्, साधर्म्यम्।

प्रस्तावनाः संस्कृत साहित्ये दर्शनशास्त्राणि अतीव महनीयं पदमलं कुर्वन्ति। तत्रदिव्यच क्षुषामखिल पदार्थजातं करतलामलकवत्कुर्वन्परमकारुणिको महर्षि गौतमोजगतोजटिलान्सम्प्रश्नान्बोधयितुंप्राण भृतांपरम कल्याणाय पदार्थानां साधर्म्य वैधर्म्यज्ञान पूर्वकं दुःख जन्म प्रवृत्ति दोष मिथ्याज्ञान नाशजनकं सत्यासत्य निष्कर्ष लक्षणं मोक्षफल प्रतिपादकं न्यायसूत्रं रचयाञ्चकार। प्राचीन न्यायेयद्यपिषोडशपदार्थाः स्वीकृताः तथापिनव्यैः सुत्र भाष्या विरुद्धतयासप्त एव पदार्थाः प्रतिपादिताः। पदार्थानां सप्तत्वे वैशेषिका नामपिविरोधोनास्ति। प्रोक्तञ्चन्याय सिद्धान्त मुक्तावल्याम्

*UGC NET-JRF, Research Scholar, Ramakrishna Mission Vivekananda Educational and Research Institute, Belur Math, Howrah, Pin 711202

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

– एते च पदार्था वैशेषिक प्रसिद्धानै यायिका नामप्य विरुद्धाः, प्रतिपादित श्चैवं भाष्ये[1] इति। परन्तु पदार्थानां संख्याविषये दार्शनिकानां वैमत्यंदरीदृश्यते। तत्र भाट्टैः द्रव्य गुण कर्मसामान्या भावा भेदेन पञ्चपदार्थाः स्वीक्रियन्ते। प्रोक्तञ्चमानमेयोदये–

वयंतावत्प्रमेयं तुद्रव्यजाति गुणक्रियाः।
अभावश्चेति पञ्चैतान्पदार्थानाद्रियामहे॥[2] इति। (मा.मे२/५)

प्राभाकरास्तु द्रव्यगुणकर्मसामान्य संख्यासमवाय सादृश्यशक्तिभेदेन अष्टौपदार्थान्स्वीकुर्वन्ति। प्राभाकराः कथयन्ति सादृश्यस्या तिरिक्त पदार्थत्वेकुतः सप्तएवपदार्थाः? ते अनुमान प्रमाण सहायेन सादृश्य स्यास्तित्वमपि साधयन्ति। किञ्च, सादृश्य स्याति रिक्तपदार्थत्वम् अस्तिन वेतिविषयेनैयायिकेष्वपिमतविरोधः दरीदृश्यते। तथाहि पदार्थत्वेन स्वीकृतस्य सादृश्यस्य स्वरूपनिर्णयपुरः सरमतिरिक्त पदार्थत्व मस्तिनवेति अधस्ताद्विचार्यते।

सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वसिद्धिः प्राभाकराः कथयन्ति सप्तपदार्थ भिन्नस्य सादृश्य स्याति रिक्तपदार्थत्वमस्ति। इन्दिय सन्निकर्ष मात्रेण सादृश्य ज्ञाना भावान्नतत्प्रत्यक्षज्ञानस्यविषयोभवति। नापि अनुमानस्य विषयो भवति लिङ्ग भावेऽपि सादृश्यज्ञान सम्भवात्। तच्च सादृश्यं नव्यन्याये प्रसिद्धेषुसप्तपदार्थेष्वपि अन्तर्भवति। अतः सादृश्यनामकः कश्चनपदार्थोऽस्तीत्यत्रनास्तिसन्देहः। ननु सादृश्य स्याति रिक्तपदार्थत्वेकिंमानमिति जिज्ञासायामनुमीयतेतैः प्राभाकरैः – सादृश्यं सप्तपदार्थानन्त भूर्तंषड्भावानन्तर्भूतत्वेसति अभावानन्तर्भूत त्वादिति। अस्यानुमानस्य सिद्धयेसादृश्येष ड्भावानन्त भूतत्वमभावानन्त भूतत्वञ्चादौसाधनीयम्। तथाहिप्रथममनुमानम् – सादृशंषड्भावानन्तर्भूतंसामान्येतरवृत्तित्वेसतिसामान्यवृत्तित्वादिति।सतिसप्तमीविशिष्टार्थंबोधयति। तेन सामान्येतरवृत्तित्व विशिष्ट–सामान्य वृत्तित्वमेव हेतु रितिबोध्यम्। अत्रविशेष्योऽस्ति सामान्य वृत्तित्वमिति विशेषणन्तु सामान्ये तरवृत्ति त्वमिति। सामान्य वृत्तित्व रूपविशेष्यमात्रस्यहेतुत्वे सामान्य त्वस्य स्वरूपेणसामान्य वृत्तित्वे सतिषड्भावान्तर्गतत्वाद्व्यभिचारः। सामान्ये तरवृत्तित्व

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्श:
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

रूपविशेषणमात्रस्य हेतुत्वेद्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः। द्रव्यत्वं सामान्य भिन्नेद्रव्ये तिष्ठति। अतः सामान्ये तरवृत्तित्वेसतिषड्भावान्तर्गतत्वाद्व्यभिचारः। तथाहि व्यभिचार वारणाय सामान्येतर वृत्तित्व विशिष्टसामान्य–वृत्तित्वस्यै वहेतुत्वमिति स्वीकर्तव्यम्। तेनसादृश्यस्य सामान्ये तरेषुद्रव्य गुणादिषुविद्यमानात्किञ्च, सामान्येऽपि सत्त्वात्सामान्येतर वृत्तित्त्वविशिष्ट सामान्य वृत्तित्वं सादृश्ये तिष्ठति। अपि चद्रव्यादयः केऽपिपदार्थाः सामान्येनैवतिष्ठन्ति। परन्तु सादृश्यं सामान्ये वर्तते। सादृश्यं द्रव्यादिष्वन्तर्भवतिचेत्तर्हितत्सामान्येस्थातुंन शक्नोति। परन्तु सामान्ये सत्त्वात्सादृश्यंन षड्भावपदार्थेषु अन्तर्भवति। अतः यत्रयत्रसामान्येतर वृत्तित्वविशिष्ट सामान्य वृत्तित्वंतत्रतत्रषड्भावानन्तर्भूतत्वमितिव्याप्तिः। अपि च सादृश्ये सामान्येतर वृत्तत्वविशिष्ट सामान्य वृत्तित्वरूपहेतोर्विद्यमानात्पक्ष धर्मताप्यस्ति। षड्भावानन्तर्गतत्वव्याप्य सामान्येतरवृत्तित्व विशिष्टसामान्य वृत्तित्ववदिदं सादृश्यमित्यत्र परामर्शः। अतः सादृश्यंषड्भावानन्तर्भूतवदित्यनुमितिः जायतेऽस्मादनुमानात्। परन्तु प्रमेयत्वे सामान्येतर वृत्तित्वंसामान्य वृत्तित्वञ्च तिष्ठति। तथाहि सामान्ये तरवृत्तित्वविशिष्ट सामान्य वृत्तित्व–रूपहेतोः सत्त्वेऽपिषड्भावानन्तर्भूतत्व रूपसाध्या भावाद्व्य भिचार इति चेन्न 'व्यतिरेकित्वेसती' तिदलमपिहेत्वंशेयोज्यम्। तेनहेतोः सम्पूर्णरूपं भवति व्यतिरेकित्व विशिष्ट सामान्येतर वृत्तित्वविशिष्ट सामान्यवृत्तित्वमिति। व्यतिरेकित्वंनाम अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्। केवलान्वयित्वंनाम अत्यन्ता भावाप्रतियोगित्वम्। अतः प्रमेयत्वस्यकेवलान्वयित्वात्तत्रात्यन्ता भावप्रतियोगित्वंना स्तीति नव्य भिचारः। तथात्वेऽपि भावत्वेव्य भिचारः। भावत्वस्या भावनिष्ठात्यन्ता भावप्रतियोगितयाव्य तिरेकित्वात्सामान्ये तरद्रव्यवृत्तित्वात्सामान्य वृत्तित्वाच्च तत्र व्यतिरेकित्व विशिष्ट सामान्ये तरवृत्तित्वविशिष्ट–सामान्य वृत्तित्व रूपहे तुरस्ति। सत्तावत्त्वमेव भावत्वम्। ननुसत्तायाः द्रव्यगुणकर्ममात्र वृत्तित्वात्सामान्यादिचतुष्टयेऽ भावात्कुतः सत्तावत्त्वं भावत्त्वमित्यत्रोच्य तेसत्तावत्त्वं क्वचित्समवायेन क्वचित्स्वसमवायि समवेत सम्बन्धेन क्वचित्स्वसमवायिस्व रूप सम्बन्धे नबोध्यम्। तेन

सुरधुनी (Suradhunī)
ISSN: 2583-4630
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

समवायेनसत्तायाः द्रव्यगुणकर्ममात्र वृत्तित्वात्तेषु भावत्वमपितिष्ठति। एवं स्वसमवायिसमवेतत्वेन सामान्ये विशेषेचसत्तातिष्ठति। अत्र स्वंसत्तास्वसमवायि द्रव्यगुणकर्मं तत्त्रितयं तत्र समवेताजातिः, एवं स्वंसत्तास्वसमवायि परमाण्वादि तत्र समवेता विशेषाः। अपि च स्वंसत्तास्व समवायि द्रव्यगुणकर्मैतत्त्रितयम्, तत्र स्व रूपेणसमवाय संसर्गो वर्तते। अतः समवाय स्वसमवायिसमवेतत्वस्वसमवायि–स्वरूपत्वा न्यतमत्वेन सम्बन्धेनसत्तावत्त्व रूपस्य भावत्वस्य सामान्य वृत्तित्वेऽपिषड्भावानन्तर्गततत्व–रूपसाध्या भावाद्भावत्वेव्य भिचारः इतिचेन्न, तत्र भावत्वमुक्तान्यतमत्व सम्बन्धेनसत्तावत्त्वं नबोध्यम्। भावत्वन्तु द्रव्यादिषट्कान्यतमत्व रूपमेव ज्ञेयम्। अन्यतमत्वन्तुतद्भिन्न भिन्नत्व–रूपोऽन्योन्याभावः इति बोध्यम्। अतः सचषड्भावानन्तर्भूतः इति अन्योन्या भावरूपे भावत्वे साध्यस्यापि सत्त्वान्नव्यभिचारः।

एवं सादृश्यम भावानन्त भूर्तंसत्त्वेन प्रतीयमान त्वादिति। सत्त्वंनाम भावत्वम्। सत्त्वमित्यत्रतृतीयाया अर्थः प्रकारत्वम्। तेन भावत्व प्रकारक प्रतीति विषयत्वं हेतु रितिलभ्यते। अतः यत्रयत्र भावत्व प्रकारक प्रतीति विषयत्वं तत्र तत्र अभावानन्तर्गत्वमितिव्याप्तिरत्रनसम्भवति अभावे अपिहेतोः सत्त्वात्। यथाकस्यापि भ्रान्तपुरुषस्य अभावविशेष्यको भावत्वप्रकारकः योभ्रमः तत्र भावत्वप्रकारकप्रतीति विषयत्व रूपहेतो र्विद्यमानेऽपि अभावानन्तर्गततत्वरूपसाध्या भावाद्व्यभिचारः इतिचेन्न, तत्र प्रतीयमानत्वादित्यस्य प्रमीयमानत्वात्नाम प्रमाविषयत्वादित्यर्थोबोध्यः। तेन भावत्वप्रकारक प्रमाविषयत्वं हेतु रिति पर्यवसितम्। अभावेतु भावत्वप्रकारक भ्रमविषयत्वस्यसत्त्वेऽपि भावत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा भावान्नव्यभिचारप्रसङ्गः।

एतयोः अनुमानयोः सिद्धत्वात्प्रकृतानुमानस्या पिसिद्धि र्भवति। प्रकृतानुमानं हिसादृश्यं सप्तपदार्थानन्तर्भूतं षड्भावानन्तर्भूतत्वेसति अभावानन्तर्भूतत्वादिति। सतिसप्तम्या विशिष्टार्थो वर्तते। तेनहेतोः रूपंभवति षड्भावानन्तर्भूतत्वविशिष्टा भावानन्तर्भूतत्वादिति। अस्यहेतोः सादृश्यरूप पक्षवृत्तित्वात्पक्षधर्मता अस्ति। किञ्च, यत्र यत्र षड्भावानन्तर्भूतत्व–विशिष्टा

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

भावानन्तर्भूतत्वं तत्र तत्र सप्तपदार्थानन्तर्भूतत्वमिति व्याप्तिरत्रास्ति। सप्तपदार्थानन्तर्भूतत्व–व्याप्यषड्भावानन्तर्भूतत्व विशिष्टा भावानन्तर्भूतत्ववदिदं सादृश्यमितिपरामर्शः। तस्मात्सादृश्यं सप्तपदार्थानन्तर्भूतत्ववदित्यनुमितिः जायतेऽस्मादनुमानवाक्यात्। अतः द्रव्यादि सप्तपदार्थानन्तर्गतत्वात्सादृश्य स्यातिरिक्त पदार्थत्वमस्तीत्यवश्यमेव स्वीकर्तव्यमिति मीमांसकानामाशयः।

उदयनाचार्येण सादृश्य स्याति रिक्तपदार्थत्वमनङ्गीकृतम्। तन्नयेपदार्थः द्विविधो भावाभाव भेदेन। नचतदुभयात्मकोऽनु भयात्मकोवापदार्थोऽस्ति, भावाभावयोः परस्परविरोधात्। अतः सादृश्यं भावपदार्थोऽभावपदार्थो वाभवितुम र्हति। तत्रापिनाभावइत्युक्ते भावत्वप्रतीतौ नाभावोभवति। एवञ्चन भावइत्युक्तेच अभावत्वप्रतीतौन भावपदार्थोभवति। तदुच्यते –

परस्पर विरोधेहिन प्रकारान्तरस्थितिः।
नैकतापिविरुद्धानामुक्तिमात्र विरोधतः॥[3] इति। (न्या.कु३/८)

यद्यपिनैयायिकाः सादृश्यस्य पदार्थत्वं स्वीकुर्वन्तितथापित स्यातिरिक्तत्वेमाना भावात्तन्न स्वीकुर्वन्ति। वस्तुतः सादृश्यस्या भावत्वेतत्सप्तमपदार्थरूपा भावेऽन्तर्भवति। भावत्वेचगुणवत्त्वेद्रव्ये, सामान्यवत्त्वेनिर्गुणवत्त्वेच कर्मणि, निष्कर्मत्वेसतिसामान्यवत्त्वेगुणे, निर्गुणत्वेनिः सामान्यत्वे भावत्वेऽसमवतत्वेच समवाये, समवेतत्वेसति अनेकाश्रितत्वे सामान्ये, एकाश्रितत्वे सतिसमवेतत्वे विशेषेऽन्तर्भवति। अतः सप्तपदार्थेषुएवान्तर्भावात्कुतः सादृश्यस्यातिरिक्त पदार्थत्वम्?

न्यायसिद्धान्तमुक्तावल्याम पिविश्वनाथन्यायपञ्चाननेन सादृश्यस्यातिरिक्त पदार्थत्वंनिराकृतम्। प्रोक्तञ्च – सादृश्यमपिनपदार्थानन्तरम्, किन्तु तद्भिन्नत्वेसतितद्गत भूयोधर्मत्वमिति[4]। सादृश्यमुभयनिष्ठधर्मोऽस्ति। यस्य सादृश्यंस प्रतियोगी, यस्मिन्सादृश्यंस अनुयोगी। सादृश्यस्य प्रतियोग्युपमानं भवति, अनुयोगीच उपमेयोभवति। यथा चन्द्रसदृशंमुखमित्यत्रचन्द्रस्य सादृश्यंमुखेवर्तते। अतः चन्द्रप्रतियोगिकं सादृश्यमनुयोगिनिमुखे तिष्ठति। लक्षणेतत्पदेन

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

प्रतियोगिनोग्रहणम्। तेन प्रतियोगिभिन्नत्वेसति प्रतियोगिगत–भूयो धर्मवत्त्वं सादृश्यस्य लक्षणम्। प्रतियोगिभिन्नत्वंनाम प्रतियोगिभेदवदनुयोगीतिबोध्यम्। यत्र प्रतियोगिगताबहवोधर्मा अनुयोगिनि तिष्ठन्ति तत्र सादृश्यमस्तीतिबोध्यम्। यथा उपर्युक्तेउदाहरणेप्रतियोगिचन्द्रतः मुखंभिन्नमस्ति। अपिचचन्द्रगतधर्मा आह्लादकत्ववर्तुलत्वतेजस्त्वादयोमुखेऽपि तिष्ठति। अतोमुखेचन्द्र सादृश्यमस्त्येव।

परन्तु चन्द्रमुखदर्शनजन्ययोः सुखयोर्भिन्नत्वात्तत्तन्निष्ठाह्लदकत्वमपि भिन्नं भवति। अतः कुतः तयोः सादृश्यमित्यत्रोच्यतेकिरणावल्याम् – यद्यपि अह्लादयोः चन्द्रमुखदर्शनजन्ययोः सुखयोर्भिन्नत्वेनाह्लाद जनकत्वस्यापिमुखेचन्द्रेभिन्नत्वं तथापि स्वाश्रयोपधाश्रयकत्व सम्बन्धेन एकवैजात्य वैशिष्ट्यमेव मुखचन्द्र साधारणधर्मोबोध्य[5] इति। अत्र स्वमाह्लादकत्वद्वयगतंवैजात्यम्, तदाश्रयमाह्लादकत्वम्, तदुपधायकत्वंचन्द्रादाविति। अतोऽनेन सम्बन्धेनैव चन्द्रमुखगताविजातीय धर्माः आह्लादकत्ववर्तुलत्वादयोमुखे चन्द्रेऽपिचतिष्ठन्ति। तत्राह्लादकत्वंवर्तुलत्वमित्यादयः साधारणधर्मा एव सादृश्यनामकपदार्थाः। आह्लादकत्वंनपदार्थानन्तरमस्ति। यतोहि चन्द्रभिन्नत्वंनामचन्द्रभेदविशिष्टम्, तच्च अन्योन्याभावरूपम्, तद्धि आह्लादाव्यवहित– प्राक्क्षणावच्छेदे आह्लादाधिकरणवृत्यन्ताभावा–प्रतियोगित्वरूपम्। अतः आह्लादकत्वरूप– सादृश्यमभावेएव अन्तर्भवति।

ननु सादृश्य लक्षणेतद्भिन्नत्वेसतीति दलस्या भावेतद्गत भूयोधर्मवत्त्वमात्रस्य लक्षणत्वे चन्द्रसदृशंमुखमित्यादौस्वगत भूयोधर्मवत्त्वस्यप्रतियोगिचन्द्रगत भूयोधर्मवत्त्वस्य स्वस्मिन्नेव चन्द्रेसत्त्वात्सादृश्यनिरूपके चन्द्रेसादृश्यस्यगतत्वाच्चन्द्रे चन्द्रसादृश्यापत्तिः स्यात्। तथाहिचन्द्रे चन्द्रसादृश्या पत्तेर्वारणायतद्भिन्नत्वे सतीतिद लंयोज्यम्। उक्तञ्चमञ्जुषायाम् – तत्र चन्द्रगतधर्मवत्त्वमात्रोक्तौचन्द्रेऽपि चन्द्रसादृश्यापत्तेः, ततः सत्यन्तमनुयोगितासम्बन्धेन विवक्षणेतुनदेयमिति महादेवः। तस्यायमर्थः मुखंचन्द्रसदृशमितिव्य वहारात्सादृश्यस्य चन्द्रः

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

प्रतियोगीमुखञ्चानुयोगि। चन्द्रेतुन सादृश्यानुयोगिता चन्द्रश्चन्द्रसदृश इति व्यवहारा भावात्। तथा चानुयोगिता विवक्षयैवचन्द्रेऽति व्याप्तिवारण सम्भवात्तद्भिन्नत्वेसतीति विशेषणंनदेयमि[6] ति।

एवं –

गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः।
रामरावणयो र्युद्धं रामरावणयोरिव॥

इत्यत्रापि गगनगत भूयोधर्मवत्त्वस्य स्वस्मिन्नेव गगनेसागरगत भूयोधर्मस्य स्वस्मिन्नेव सागरेसत्त्वात्सादृश्यनि रूपके गगने सागरे च सादृश्यगतत्वात्गगनेगगनगतसादृश्यापत्तिः सागरे सागरगत सादृश्यापत्तिर्दुर्वारा। अतः तद्भिन्नत्वे सतीति दलमवश्यमेव प्रकृत लक्षणेदेयम्। प्रोक्तञ्चप्रभायाम्—गगनं गगनाकारम्इत्याद्यनन्वयालंकारेऽति व्याप्तिवारणायतद्भिन्नत्वे सतीति। सादृश्यमुपमाभेदेइत्यालंकारिक सूत्रेणभेदघटित सादृश्यस्यैव उपमात्व प्रतिपादनादितिभावः[7] इति।

अत्र वक्तव्यंयत्नैयायिकाः सादृश्यसाधर्म्ययोः समार्थकत्वमङ्गीकुर्वन्ति। तथाहिप्रभाकृता अत्र सादृश्यमुपमाभेदे[8] इति पाठोगृहीतः। परन्तु काव्य प्रकाशेमुलपाठोऽस्ति साधर्म्यमुपमाभेदे इति। नैयायिकसम्प्रदाये यद्यपि सादृश्यं नातिरिक्तपादार्थः इति मतं प्रसिद्धमस्तितथापि आलंकारिकावैयाकरणाश्च सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वमङ्गी कुर्वन्ति। आलंकारिकानांनये साधर्म्यन्तु सम्बन्धविशेषोऽस्ति। सम्बन्धश्चैक प्रतियोगिका परानुयोगिक एवनियतः। यथादण्डीपुरुषः इत्यत्र दण्डप्रतियोगिकः पुरुषानुयोगिकः संयोगसम्बन्धोऽस्ति। परन्तु साधर्म्याख्य सम्बन्धस्यकौ प्रतियोग्यनुयोगिनौ भवतः इत्यत्रोच्यते साधारणधर्मोहि अत्रप्रतियोगी अनुयोगिनौचात्र उपमानोपमेयौ। उक्तञ्चविस्तारिकायां परमानन्द भट्टाचार्यैः—सादृश्यस्य प्रतियोग्युपमान मनुयोग्युपमेयम्। अस्य साधर्म्यस्योपमानोपमेयंचद्वावप्यनुयोगिनौ[9] इति। अयमेवभेदः सादृश्य साधर्म्ययोः। तच्चसादृश्यमुद्योतकारमते अतिरिक्तपदार्थः एव। प्रोक्तञ्चतेन सादृश्य प्रयोजक साधारणधर्मसम्बन्धोह्युपमा सादृश्यंचातिरिक्तपदार्थः[10] इति।

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

ननु भूयोधर्मवत्त्वमित्यनेन कस्य ग्रहणम्? सकलपदार्थवृत्तयोर्येभूयांसः धर्माः तद्वत्वंतत्सादृश्यमिति बोध्यतेचेत्तर्हितत्तपदार्थ निष्ठाभिधेयत्व प्रमेयत्वादयोधर्माः पदार्थान्तरेऽपि सत्त्वादभिधेयत्व प्रमेयत्वादयोधर्मा अपिसादृश्यपदवाच्याभवन्तुइतिचेन्न, अत्र धर्मपदेन असाधारणधर्माग्राह्याः। तेन चन्द्रसदृशंमुखमित्यत्र सादृश्य प्रतियोगिनि चन्द्रेविद्यमानानाम् असाधारण धर्माणा माह्लादकत्ववर्तु लत्वादीनामनुयोगिनिमुखेऽपिसत्त्वात्सादृश्य लक्षणसमन्वयः।

प्रकृत लक्षणेतदगतत्वमित्यस्या भावेतद्भन्नत्वेसति भूयोधर्मवत्त्वमित्यस्यैव लक्षणत्वे चन्द्रभिन्नत्वेसति अह्लादकत्वं चन्द्रसादृश्यमितिसिध्यति। अतः तद्गतत्वमितिपदंव्यर्थमितिचेन्न, तद्भिन्नत्वस्या भावेकस्य भूयोधर्मोग्राह्यः इति संशयोजायते। तेन चन्द्रभिन्नत्वे सतिकेशादिमत्त्वस्यापि चन्द्रसादृश्यत्व प्रसङ्ग आगच्छति। अतः तद्वारणायप्रतियोगिनिष्ठ भूयोधर्मवत्त्वमितिद्योतनाय लक्षणेतद्गतमिति पदमपिदेयम्। उक्तञ्चमञ्जुसायाम् – अस्मद्गुरुचरणास्तुतद्गतत्वंन लक्षणेप्रविष्ठम्, किन्तु चन्द्रभिन्नत्वे सति आह्लादकत्वं चन्द्रसादृश्यमिति रीत्याविशिष्यैवधर्माणां लक्षणेप्रवेशः। तेचधर्मा उपमानसाधारणाग्राह्याः। तेनचन्द्रभिन्नत्वे सति केशादिमत्त्वंन चन्द्रसादृश्यमिति स्फोरणायतद्गतत्वोत्कीर्तनमित्याहुः[11] इति। प्रभाकारमतेतुतद्गतत्वमिति पदंनलक्षणघटतमस्ति। वस्तुतः तत्पदमुपमानोपमेयनिष्ठ भूयोधर्माणामुमानोपमेयसाधारणत्वबोधनाय अत्रप्रयुक्तम्। परन्तु लक्षणंतद्भिन्नत्वे सति आह्लादकत्वं विशिष्यवक्तव्यमिति बोध्यम्।

लक्षणेभूयः इति पदस्यापि प्रयोजनंनास्ति। यतोहिकुत्रचिदेकेनै वसामान्य धर्मेण सादृश्यंकल्प्यते कुत्रचित्तु एकाधिकेन सामान्यधर्मेण। यथोक्तंमुक्तावल्याम् – यथागोत्वंनित्यंतथाअश्वत्वमपि[12] इति। अत्रध्वंसप्राग भावप्रतियोगित्वेन एकेन धर्मेणसादृश्यम्। परन्तु तत्र धर्माणां भूयस्त्वाभावान्नित्यत्व रूपसाधारणधर्मः सादृश्यपदवाच्योन भवतु। पुनश्चसिंहेगो भदपटभेदाश्च भेदादयोबहवोधर्मावर्तन्ते। तेचधर्माः काकेऽपितिष्ठन्ति। अतः प्रतियोगिरूपसिंहभिन्नत्वे सति प्रतियोगिसिंहगत भूयोधर्मवत्त्वमनुयोगिनि काकेवर्तमानात्तद्धर्मगत सादृश्यमपितत्रभवतु। परन्तु तत्तद्धर्म सहायेन

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

सिंहसदृशः काकः इति व्यवहारोनलोकेदृश्यते। तथाहि उच्यते अत्रप्रकृत भूयोधर्मपदेन प्रायेण भूयोधर्मैः सादृश्य प्रतीतिरितितात्पर्यविषयार्थकमेवबोध्यम्। तेन क्वचिद्भूयो धर्माभावेसति एकेनै वधर्मेण सादृश्यं कल्प्यते, क्वचिच्च भूयोधर्मसत्त्वेऽपिन सादृश्यंकल्प्यते। तेनध्वंसप्रागभाव प्रतियोगित्वरूपेण एकेन धर्मेणगोत्वाश्वत्वयोर्मध्ये सादृश्यम्। अपरतो भेदरूप भूयोधर्मसत्त्वेऽपि सिंहकाकयोः सादृश्यं नास्ति। तदुच्य तेरामरुद्रीटीकायाम् – यद्यपि घटभेदपट भेदादयो भूयांसोधर्माः तत्रापि सम्भवन्त्येवगोत्वाश्वत्वयोर्नित्यत्व रूपैकधर्ममादाय सादृश्य मङ्गीकृत्यैवोक्तमिति भूयोस्त्वोपपादनमसङ्गतमेव। तथापि प्रायेण भूयोधर्मैरेव सादृश्य प्रतीतिरिति तात्पर्य विषयार्थकमेव प्रकृते भूयोपदमितिधेयम्। नरोऽयं सिंहसदृशइत्यादौघट भिन्नत्वादिर्नतात्पर्यविषयः, किन्तु पराक्रमः[13] इति। अतः तद्भिन्नत्वेसतितद्गत भूयोधर्मवत्त्वमेव सादृश्य लक्षणमिति पर्यवसितम्।

धर्मोद्विविधोजात्युपाधि भेदेन। ननु प्रकृत लक्षणे धर्मपदं जातिपरमुपाधिपरंवा? जातिपरं कथ्यतेचत्तर्हियथागोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपिइत्यत्र सादृश्यानुपपत्तिः, नित्यत्वस्योपाधिपरत्वात्। यदि कथ्यते धर्मपदमत्रोपाधिपरंतथात्वेघटपटयोः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिरूपैकोपाधिविरहात्तयोः सादृश्यंनास्तीतिचेन्न, सादृश्यकधर्मः क्वचित्जातिरूपोभवति। यथा घट सदृशः पटः। क्वचिदुपाधिरूपोभवति। यथागोत्वाश्वत्वगतनित्यत्वमिति। अपि च चन्द्रसदृशं मुखमित्यत्र आह्लादकत्वं सादृश्यम्। परन्तु कारणतावच्छेदक भेदेन कारणता भेदस्याश्यकत्वादितिनियमेन चन्द्रदर्शन जन्येन सुखेनसह मुखदर्शन जन्यस्य सुखस्य भेदप्रतीति र्भवत्येव। तयोर्न एकाह्लादकत्वरूपं सादृश्यमितिचेन्न। प्रोक्तञ्चरामरुद्रीटीकायाम् – स्वाश्रयोपधायकत्व सम्बन्धेन एक वैजात्यविशिष्ट त्वमेवप्रकृते साधारणधर्मः, मुखचन्द्रदर्शनजन्यञ्चएकजातीयमेवसुखमितिभावः[14] इति। अतः सादृश्यस्य जातिरूपत्वात्क्वचिदु पाधिरूपत्वात्क्वचिच्चद्रव्यादि रूपत्वादतिरिक्त पदार्थत्वकल्पनेगौरवोदुर्वारः। तथाहि सप्तपदार्थेष्वन्तर्गत त्वात्सादृश्यस्यातिरिक्त पदार्थत्वंना स्तीति प्राचांतथा अधिकांशनव्यानामभिमतमिति।

नव्येषुमहादेव भट्टरामरुद्रभट्टाचार्यादिभिः सादृश्यस्य विषयतादिवदतिरिक्तपदार्थत्वंस्वीक्रियते। तेकथयन्ति सादृश्यस्या तिरिक्तपदार्थमनङ्गी क्रियतेचेत्तर्हिसमानाकारतानु भवाभावेऽपि यत्र यत्र सदृश इत्याकारक प्रतीतिर्भवति तत्र तत्र समानाकरकानु भवापलापापत्तिरपि भवति। प्रतीतेः समानत्वंनाम एकप्रकारत्वम्। यथा चन्द्रसदृशं मुखमित्यत्र आह्लादकत्ववर्तुलत्वतेज स्वीत्वादीनां प्रकारता, घटसदृशः पटः इत्यत्र द्रव्यत्व पृथिवीत्वादीनां च प्रकारतास्ति। आह्लादकत्वा दिवद्द्रव्यत्व पृथिवीत्वादीनां प्रतीतिः सादृश्यां शेऽनु भवसिद्धत्वात्समानाकारता–प्रतीतेर भावेऽपि समानाकारता प्रतीति र्भवति। परन्तु सादृश्य स्यातिरिक्त पदार्थत्वेनतादृशी अनुपपत्तिर्भवति। प्रोक्तञ्चरामरुद्रभट्टाचार्येण – यद्यपिमुखेचन्द्रेचनैकंसादृश्यम्, अन्यथा पटे चन्द्रसादृश्या प्रतीतिरापत्तिरिति सादृश्यां शेतादृशप्रतीत्योर्नसमानाकारतोपपत्तिः, तथापि उभयसादृश्य साधारणस्य सादृश्यत्व रूपाखण्डोपाधेरनुगत तयाघटोरूपवान्पटो रूपवानितिप्रतीत्योरूपांश इव सादृश्यां शेसमानाकारतोपपत्तिरितिध्येयम्[15] इति।

ननु सादृश्यस्यातिरिक्त पदार्थत्वेसप्तपदार्था इति विभगानुपपत्तिर्भवत्येवेतिचेन्न, पदार्थानांविभाग सूत्रेविभाग वाक्ये चतेषा मेवपदार्थानां संग्रहः येसाक्षद्रूपेण परम्परया वातत्त्वज्ञानोप योगिनो भवन्ति। न च समेषामेवपदार्थानां संग्रहार्थंविभागोकृतः इति बोध्यः। सादृश्यस्य तुनतत्त्वज्ञानोपयोगित्वमस्ति परन्तु पदार्थविभागे संग्रहाभावेऽपिपृथक्पदार्थत्वम् अस्ति। तथाहि आत्मा आत्मेतरद्रव्य भिन्न इत्याद्याकारकात्म विश्येष्यकात्मेतरद्रव्य भेदप्रकारकज्ञानंतत्त्वज्ञानम्। तज्जन्यज्ञानविषयत्वंतदुपयोगित्वम्। अत्र आत्मविशेष्यकात्मेतरद्रव्य भेदप्रकारकतत्त्वज्ञानं प्रतिपक्षज्ञानविधया आत्मज्ञानस्य जनकत्वात्, प्रतियोगि ज्ञानविधया आत्मेतर द्रव्यादिपदार्थज्ञानस्य च जनकत्वाज्ज्ञनकज्ञान विषयतया आत्मादीनांतत्त्वज्ञान विषयत्वम्। तथाहिसादृश्यादीनामतिरिक्त–पदार्थानां सत्त्वेऽपि आत्मनितद्भेदः अनुमित्यात्मकतत्त्वज्ञान विषयोन भवतीतिप्रतियोगि ज्ञानविधया अपि सादृश्यज्ञानंनतत्त्व ज्ञानोपयोगि। अतोनविभागव्याघातः

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्श:
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

इतितात्पर्यम्। एवं विषयताप्रकारता अवच्छेदकता प्रभृतीनामपि अतिरिक्तपदार्थत्वमस्तीति आचार्याणामाशयः।

निष्कर्षः

अनियतपदार्थवादिनो नैयायिकानियतपदार्थवादिनश्च वैशेषिकाः। अतोबहवः पदार्थाः सन्तितेषुमोक्षोपयोगिनो भवन्तिप्राचांनये प्रमाणादयः षोडशपदार्थाः, नव्यानांमतेतुद्रव्यादयः सप्तपदार्थाएव। मीमांसकैः स्वीकृतस्य सादृश्यस्यपदार्थत्वम स्तीतिनैयायिका अपिस्वीकुर्वन्ति। परन्तुमहर्षिगौतमैः स्वीकृतेषुपदार्थेषु सादृश्यस्य प्रमेयेऽन्तर्भावात्गङ्गेशोपाध्याय स्वीकृतेषु सप्तपदार्थेषुजात्यादिष्वन्तर्गतत्वादतिरिक्त पदार्थत्वंना स्तीति। यद्यपिसर्वैः प्राचीनै आचार्यैः सादृश्यस्यातिरिक्त पदार्थमपाकृतंतथापिनव्येष्वेकदेशिनः महादेवभट्टाचार्यादयः सादृश्यस्या प्यतिरिक्त पदार्थत्वमङ्गीकुर्वन्ति। परन्तुसादृश्यरूपातिरिक्त पदार्थस्यप्रमीति विषयत्वेऽपि तस्यात्मतत्त्वज्ञानं प्रत्यनुपयोगित्वात्पदार्थविभागसूत्रेषु आप्तवचनेषुचअनन्तर्भावः। अतः सादृश्यानामतिरिक्त पादर्थत्वेऽपि आत्मतत्त्वज्ञानाय तेषामुपयोगा भावान्न प्रसिद्ध पदार्थविभगेकोऽपि हानिरितिशिवम्।

- **पदटिकाः**

1. पञ्चाननभट्टाचार्यः(सम्पा.), *भाषापरिच्छेदः*, पृ. १७–१८।
2. स्वामियोगिन्द्रानन्दः(सम्पा.), *मानमेयोदयः*. पृ. १४२।
3. अचार्यविश्वेश्वरः(सम्पा.), न्यायकुसुमाञ्जलिः, पृ. ११७।
4. प. श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः(सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृ. ३१।
5. प. श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः(सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृ. ३२।
6. सि. शंकररामशास्त्री(सम्पा.), कारिकावली, पृ. ७५।
7. सि. शंकररामशास्त्री(सम्पा.), कारिकावली, पृ. ७५।
8. भट्टवामनाचार्यः(सम्पा.), काव्यप्रकाशः, पृ. ५४०।

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

9. भट्टवामनाचार्यः (सम्पा.), काव्यप्रकाशः (बालबोधिनी), पृ. ५४१।
10. भट्टवामनाचार्यः (सम्पा.), काव्यप्रकाशः (बालबोधिनी), पृ. ५४१।
11. सि. शंकररामशास्त्री (सम्पा.), कारिकावली, पृ. ७३ ।
12. पञ्चाननभट्टाचार्यः (सम्पा.), भाषापरिच्छेदः, पृ.२३ ।
13. सि. शंकररामशास्त्री (सम्पा.), कारिकावली, पृ. ७५।
14. प.हरिरामशुक्लः (सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृ. ४४।
15. प.हरिरामशुक्लः (सम्पा.), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, पृ. ४४।

- **सन्दर्भग्रन्थाः**

1. केशवमिश्रः। तर्कभाषा(द्वितीय खण्ड)। सम्पा. गङ्गाधरकरः। कोलकाता: महाबोधिनी–वुक्–एजेन्सि, २०१९। (तृतीयसंस्करणम्)।
2. विश्वनाथन्यायपञ्चाननः। कारिकावली (मुक्तावलीप्रभामञ्जूषादिनकरीयरामरुद्रीयसमन्विताः)। सम्पा. शंकररामशास्त्री। मद्रास्: श्रीबालमनोरमामुद्राक्षरशाला, १९२३।
3. वैशेषिकदर्शनम् । उपस्कारकणादशास्त्रविवृत्तिवैशेषिकभाष्यसमन्विताः। सम्पा. प्रो. कृ. त पाण्डुरङ्गिः। बेङ्गलूरुः विद्याधीशस्नातकोत्तरसंस्कृतशोधकेन्द्रः, २०११।
4. विश्वनाथन्यायपञ्चाननः। भाषापरिछेदः(न्यायसिद्धान्तमुक्तावलीमुक्तावलीसंग्रहौ सहितौ)। कोलकाता: महाबोधि–बुक्–एजेन्सि,२०१६।
5. लौगाक्षिभास्करः। तर्ककौमुदी। सम्पा. वासुदेवशर्मा। मुम्बायी: निर्णयसागरमुद्रणालयः, १८३६।
6. वरदराजः। तार्किकरक्षा(सारसंग्रह–निष्कण्टक–लघुदीपिका:सहिता)। सम्पा. पण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी। वराणसी: मेडिकल्हालनामकयन्त्रालयः,१९०३।
7. मम्मटाचार्यः। काव्यप्रकाशः(बालबोधिनी सहिता)। सम्पा. भट्टबामनाचार्यः। दिल्ली: चौखाम्ब– संस्कृत–प्रतिष्ठान, २०१३।
8. Mammatacharya. kāvyaprakāśaḥ. Ed. Ganganath Jha. Varanasi: Bharatiya Vidya Prakasan, 1967.
9. Annaṃbhaṭṭaḥ. Tarkasaṃgrahadīpikā. Ed. Gopinath Bhattacharya. Kolkata: Progressive Publishers, 2015.

ISSN: 2583-4630
सुरधुनी (Suradhunī)
अन्तरराष्ट्रीयानुसन्धानात्मकसंस्कृतान्तर्जालिकपत्रिका (पुनरीक्षिता)
An International Sanskrit E-Research Journal (Peer Reviewed)
Volume-3, Issue-3 (Special Issue), July-September, 2023
Name of Issuing- वैदिकवाङ्मये दर्शनतत्त्वविमर्शः
(Philosophical Thoughts in Vedic Literature)

10. Annaṃbhaṭṭaḥ. Tarkasaṃgrahadīpikā. Ed. Vashwant Vasudev Athalye. Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute, 2003.
11. Udayanācāryaḥ. Kiraṇāvalī. Ed. Narandra Chandra Vadantatirtha. Kolkata: The Asiatic Society,2002.